

S

 C H

 O O N

 & H A

 A K

 S

JAN PAUL HINRICHS

Deze rubriek bespreekt publicaties van privé-drukkers en marginale uitgevers. Recensie-exemplaren kunnen worden gestuurd naar de samensteller, Terweeweg 3-A, 2341 CL Oegstgeest (janpaul@hinrichs.nl).

Corrado Hoorweg over Wolfgang Frommel

Het gonst al geruime tijd rond Wolfgang Frommel (1902-1986), de man achter *Castrum Peregrini*, het Amsterdamse tijdschrift én de sekte in het teken van Stefan George. Eigenlijk waren zijn vermeende seksuele misbruikpraktijken, verkocht als ‘pedagogische eros’, al jaren geen nieuws meer. Deze rubriek besprak de memoires van Joke Haverkorn van Rijsewijk (*De Parelduiker* 2015/1), die Frommel portretteert als een gevaarlijke, aan seks verslaafde manipulator. In 2017 publiceerde Frank Ligtoet in *Vrij Nederland* uitvoerig over zijn destructieve ervaringen in de Frommel-sekte. Aanhangers portretteren Frommel graag als een vluchteling voor het naziregime. Inmiddels heeft Harm Ede Botje in *Vrij Nederland* ook zijn naziconnecties gedocumenteerd. Een tegengeluid komt van Corrado Hoorweg, pseudoniem van archeoloog Conrad Stibbe (1925), de laatste overlevende van de jongeren die Frommel

in de Tweede Wereldoorlog rond zich verzamelde in het Amsterdamse pand Herengracht 401. In *In de schaduw van Pan Saturnius* beschrijft Hoorweg zijn vriendschap met ‘humanist’ Frommel tot diens dood in 1986.

Hoorweg hecht veel belang aan voor-tekens. Hij werd geboren in september 1925, dezelfde maand dat Frommel voor het eerst in Nederland was. Zonder ironie concludeert hij: ‘Het is toch zonneklaar dat dat geen toeval [...] kan zijn: ik wilde toen al naar hem toe.’ Hoorweg ziet hun verhouding als die ‘van een vader en een zoon’. Na hun eerste ontmoeting in 1944 is Conrad volledig van de kaart: ‘Hij leidde mij binnen: even mocht ik een glimp zien van dat geweldige hemelse geestesleven op aarde, dat tenslotte, al ben ik onwaardig, mijn enige vaderland kan zijn.’ Na een studie klassieke talen wordt Stibbe leraar aan de Quakerschool in Ommen, kweekvijver voor sekteleiden. Later werkt hij aan de Leidse universiteit en aan het Nederlands Historisch Instituut in Rome. De stad bood ‘een ongeëvenaard platform waarop ik mij als dichter kon ontplooiën.’ Vol bewondering analyseert Hoorweg een eigen gedicht dat ‘behalve in de vorm die een verfijnd ritme met een sterk muzikaal rijmschema verenigt’ ook wat betreft ‘de

inhoud een nieuw stadium [...] bereikt'. Het lijkt de bedoeling dat dit boek een claim onderbouwt dat Hoorweg een dichter van enig formaat is.

Hoorweg was op de antroposofische Vrije School in Den Haag klasgenoot van Jan Arends met wie hij een gestencilde dichtbundeltje uitgaf. Frédéric Bastet was zijn collega. Deze contacten waren niet duurzaam. Trouw was Hoorweg alleen aan Frommel: zalvend spreekt hij over lidmaatschap van een 'familia spiritualis'. Latijn en klassieke referenties fungeren continu als geleerd rookgordijn. Hoorweg wil ons laten geloven dat erotiek *an sich* er bij Frommel eigenlijk niet toe deed, want het ging om zoveel meer: 'De liefde werd voor hem bepaald, zo zie ik het, door zijn Panische, Dionysische aard. Hij hield met heel zijn wezen van iemand, jong of oud, jongen of meisje, vrouw of man. De grens tussen geestelijke en fysieke liefde bestond eigenlijk niet voor hem, zij werd in elk geval niet bepaald door een eenzijdige aanleg of een onderlijfs verslaving, maar alleen door een intens beleven van de ander in het geheel van zijn of haar wezen.' Op beschuldigingen van misbruik in de sekte gaat Hoorweg niet in. In voetnoten geeft hij af op Andreas Burnier die in haar roman *Een tevreden lach* 'spottend en cynisch' op de sekte spuugde en op Joke Haverkorn van Rijsewijk die 'de draagwijdte van Wolfgangs wil en wereld' niet begreep. Toch noemt hij veelbetekenend 'het vinden van jongere vrienden, Wolfgangs grote roeping.'

Hoorwegs boek portretteert een sekte vol narcisme, waarbinnen *newspeak* functioneert: wat anderen misbruik en oplichterij vinden, heet onder gelovigen 'huma-

nisme'. Onderbelicht blijft de economische kant van het sektegebeuren. Alle uitgaven, reizen en feesten van Frommel leken onmogelijk zonder geld van rijke mensen die hij wist te overdonderen: sektegenoot Chris Dekker, bankiersweduwe Selina Pierson en kunstenaar Giséle van Waterschoot van der Gracht, eigenares van Herengracht 401. Decennia zat 'Pan Saturnius' Frommel gratis op A-locatie. Maar ook met al zijn faciliteiten kon hij niemand buiten eigen kring van de waarde van zijn werk overtuigen. Hoorweg blijft ondertussen in zijn 'vader' geloven, vermoedelijk in de wetenschap dat na zijn dood diens sekte en geschriften geen apologeten meer zullen hebben. Overigens kon in beste Castrum Peregrini-traditie dit boek alleen verschijnen dankzij een gift van een familielid. Op eigen benen heeft deze sekte nooit gestaan.

Corrado Hoorweg, *In de schaduw van Pan Saturnius. Het verhaal van een Duits-Nederlandse vriendschap uit de jaren 1944-1986*. Baarn: Prominent, 2018. 305 p. € 25 (info@uitgeverijprominent.nl)

Hard Werken gedocumenteerd

Valiz, 'onafhankelijke, internationale uitgeverij op het gebied van kunst, theorie, kritiek, ontwerp en stadscultuur', komt verrassend met een lijvig boek van Bettina Furnée en Ian Horton over Hard Werken, een Rotterdamse ontwerpstudio die opereerde in de jaren 1979-1994. Het boek bevat enorm veel afbeeldingen van omslagen, affiches, logo's, stickers, advertenties en andere ontwerpen van dit collectief dat bestond uit Willem Kars, Kees de Gruiter, Tom van den Haspel, Gerard Hadders,

Rick Vermeulen en Henk Elinga. Ons interesseert het gelijknamige tijdschrift van de studio waarvan in de jaren 1979-1982 tien nummers verschenen. Het was een Rotterdams fenomeen, met veel lokaal nieuws, ook op literair gebied. De Engels-talige tekst positioneert de vormgeving van het blad in de sfeer van internationale designtrends: 'an early example of post-modern eclectic design'. De anarchistische lay-out, geïnspireerd door Piet Schreuders' tijdschrift *Furore* en Andy Warhols *Interview*, oogt jongensachtig en verfrissend, maar achteraf ook niet meer bijzonder verrassend. Het valt op dat *Hard Werken* flinke subsidies van de Rotterdamse Kunststichting ontving en toch op verlies draaide. De claim van 'many mythologies that surround the production' is dan ineens minder prikkelend. We horen dat het tijdschrift 'all the qualities of a pop-legend' heeft en 'prey of mythical speech' vormt. Geldt dit ook buiten Rotterdam? Legendes betekenen niets voor buitenstaanders. Op de binnenflappen staan foto's van het collectief van toen (wakker, ambitieus) en nu (vriendelijk, sadder and wiser) die meteen doen denken aan het eigentijdse fenomeen van oude rockers die nog eenmaal de oude tijd willen laten herleven. Hierbij weigert soms de drummer of bassist een interview, zoals voor dit project literatuurredacteur van weleer Rien Vroegindewei. De talloze boekomslagen die *Hard Werken* voor uitgeverij Bert Bakker ontwierp, ervaar ik achteraf niet als uitgesproken vernieuwend of afwijkend. Geleerde verhalen over de postmoderne aanpak bij het collectief dwingen me niet er nu anders naar te kijken. Hoe dan ook: dit boek is een aantrekkelijke productie

die een voorbeeldig gedocumenteerd tijdsbeeld geeft van Nederlands design in het laatste kwart van de vorige eeuw.

Bettina Furnée & Ian Horton, *Hard Werken: One for All*. Graphic Art & Design 1979-1994. Amsterdam: Valiz, 2018. 480 p. € 35 (Postjesweg 1, 1057 DT Amsterdam info@valiz.nl)

Emile en José Erens herdrukt

Het blijft onvergetelijk, het mooiste landgoedproza in onze literatuur, dat letterlijk ruikt naar hooi en winterse haardvuren en we eerder bij Ivan Boenin of Roger Martin du Gard verwachten: de bladzijden die Frans Erens (1857-1935) in zijn herinneringsboek *Vervlogen jaren* wijdt aan zijn jeugd op het Schaerbeekse landgoed De Kamp. Dit landgoed was ook de geboorte- grond van twee andere, nu vergeten auteurs: zijn broer Emile Erens (1865-1951) en neef José Erens (1921-2009). Stichting Os Modderspraak herdrukt nu *Korte verhalen* (1909) van Emile en de dichtbundel *Palet & pennestreek* (1960) van José. Binnen het oeuvre van Emile Erens 'geldt deze eerste- ling als een buitenbeentje', aldus uitgever

Jean Frins. Het gaat om prozagedichten vol stille landschap- en stadsimpressies in de stijl van Frans Erens' debuutboek *Dansen en rhythm* (1893). Verder was Emile, die een zus van Frans trouwde en een succesvol anjerkweker in Heemstede werd, vooral actief als auteur van tot romans herschreven heiligenlevens als *Kluisenaressen* (1941) en *Uit het leven van Marguerite Marie Alacoque* (1949). Net als de gedichten van José, vol nogal fletse bespiegelingen over God, zouden ze niet zijn herdrukt zonder de verbinding met Frans Erens. Daarom zijn we blij met een toegift in *Palet & pennestreek*: een herinnering aan De Kamp van de 'ongetrouwd gebleven rentenier' José Erens. Twee luttele zinnen over de plaatselijke harmonie die zijn vader bij haar parade door het dorp kwam groeten, roepen de feodale verhoudingen van weleer feilloos op: 'Bij gelegenheid van mijn eerste Communie in 1928 bracht deze fanfare ons een aubade en ook paradeerde zij elk jaar op haar feestelijke gang door het dorp voorbij ons huis. Ik herinner me hoe we dan stonden opgesteld tussen de twee eeuwenoude waaiervormige lindebomen vóór ons huis, waarbij mijn vader het vaandel groette met een brede zwaai van zijn hoed.' In 1971 is dit prachtige huis met luiken en poorten gesloopt. Vervloegen jaren!

Emile Erens, *Korte verhalen*. 2018. 98 p. € 10
 José Erens, *Palet & pennestreek*. 2018. 55 p. € 10
 (Uitgaven van Os Moddersproak, te bestellen via fanmoddersproak@yahoo.com)

Mensje van Keulen over Rudy Kousbroek

Mensje van Keulen (1946) publiceert al jaren bibliofiele uitgaven bij de Statenhofpers. Ook Rudy Kousbroek (1929-2010) is auteur van het fonds én onderwerp van Remco Camperts *Een paar herinneringen* (2016). *Meneer Harry* bevat de tekst van de Rudy Kousbroeklezing die Mensje van Keulen op 6 april 2018 uitsprak in De Rode Hoed in Amsterdam. Met verwijzing naar Kousbroeks *Het meer der herinnering* speelt Mensje van Keulen in op het uitdijen van het geheugen: iets dat je dertig jaar geleden las, kan bij herlezing juist méér herinneringen oproepen. Deze inleiding leidt tot het verhaal over Meneer Harry die stoeit met zijn geheugen: 'Ze zeggen dat het geheugen een zeef of een vergiet is, maar dat is een onzinnig cliché, want wat eruit weg zou lekken kan zomaar terugkeren.' Het staat allemaal in een elegant gebonden boekje met een fraaie tekening van de schrijfster door Joost Veerkamp (1953), die wel als haar definitieve portret de wereld in zal gaan. De poes op haar arm lijkt een knipoog naar Rudy Kousbroek die met Veerkamp de hoofdrol speelt in een extreem kunstenaarsboek *Over Luiken* dat de Statenhofpers op bestelling in maximaal veertig exemplaren en speciale

‘3 kg zware, handgemaakte luxe overslagdoos met linnen bekleed, zilveren opdruk’ van binder Bas Lafleur op de markt brengt. Een rondschrijven met Kousbroek-postzegel gewaagt van ‘een satijnzwarte band van halfoasis en zijdezacht handgeschept Japans papier’. Ook is sprake van een ‘zeer apart vormgegeven cd met een gesprek met RK, een echt brandend lantaarnpaaltje (een belangrijk onderdeel in het essay), een fluorescerende kaart van Parijs waarbij de lokatie van de straathoek uit RK’s verhaal oplicht.’ De kist bevat naast Kousbroeks nog door hemzelf gesigeneerde essay *Over Luiken*, met een productiegeschiedenis vanaf 2005, de luxe editie van Camperts *Een paar herinneringen*. De prijs is € 850 per kist, ‘lager dan de kostprijs’, en, zonder precedent voor een ‘boekuitgave’, een ‘servicecontract’ voor de krachtbronnen.

Mensje van Keulen, *Meneer Harry*. Met tekeningen van Joost Veerkamp. ‘s-Gravenha-

ge: Statenhofpers, 2018. 41 p. 95 ex. € 47,50 (Frederik Hendriklaan 6, 2582 BB Den Haag info@statenhofpers.nl; voor Over Luiken zie www.ligneclaire.cargocollective.com).

Starings ‘De Hoofdige Boer’ ontleed

Het landgoed van Frans Erens verdween, maar dat van dichter A.C.W. Staring (1767-1840), kasteel de Wildenborch in Vorden, bleef intact en in familiebezit. In de zevende uitgave van uitgeverij Het Huis met de Drie Gedichten onderzoekt August Hans Den Boef (1949) de bronnen van een van Starings mooiste gedichten, ‘De Hoofdige Boer’ uit *Gedichten* (1820), met beginregels die de lezer meteen in Achterhoekse sferen brengt: ‘Elk weet, waar ’t Al-mensch Kerkje staat, / En kent de laan, die derwaart gaat, / Een duiker perst daar, onder ’t spoor, / Zijn schuim tot in de Berkel door’. Het kerkje is vaak met droge voet niet te bereiken. De dominee zorgt voor een brug, maar een boer Stuggink gaat daar niet over, uit respect voor zijn voorouders. Het gegeven, zo ontdekte Den Boef, ontleende Staring aan een anoniem Engels gedicht ‘The Miry Way’, dat voorkomt in een bundel gedrukt in Göttingen, waar Staring studeerde. Het resultaat is een bescheiden, maar waardevol boekje dat literair erfgoed levend houdt.

August Hans Den Boef, *Starings Koppige Boer. Navorsing naar een verhaal in poëzie*. Lochem: Het Huis met de Drie Gedichten, 2018. 31 p. 300 ex. € 12,50 (Markt 18, 7241 AA Lochem roelof@huismetdedriegedichten.nl)